

MIGRACIJE HRVATSKOG SREDNJEG I NIŽEG PLEMSTVA U PODRUČJE AUSTRIJSKO-UGARSKE GRANICE U 16. I 17. STOLJEĆU I PROBLEM »FAMILIJARA«

Felix T o b l e r, Drassburg

Veliki prelazak Hrvata preko Mure u 16. stoljeću, prouzrokovan napredovanjem, osvajanjem i uzmicanjem Turaka, većinom se do sada smatrao velikom seobom seljaka, potaknutom od vlastele, i kao takav našao je svoj izraz u znanstvenoj literaturi.¹ Iako je takav način gledanja potpuno opravdan jer je udio seljačkog stanovništva među iseljenicima bio daleko najveći, ipak se ne smije zaboraviti da su osim seljačkog elementa i drugi društveni slojevi sudjelovali u tom seljenju, a te slojeve valja prosuditi ne samo prema njihovu apsolutnom broju nego i prema funkcijama što su ih imali među svojim sunarodnjacima prije iseljenja, za vrijeme procesa odlaženja i naseljavanja, kao i nakon doseljenja u novu domovinu. Takvi su slojevi bili npr. svećenički stalež, trgovački i obrtnički stalež, kao i srednje i niže plemstvo. Na važnost istraživanja uloge hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva u sklopu seobe Hrvata upozorila je u posljednje vrijeme V. Zimanyi.²

Prije činjeničnog izlaganja ove teme, još jedna kratka prethodna napomena. Kako to već naslov ove studije nagovještuje, govorit ćemo samo o migracijama srednjeg i nižeg plemstva. Iako bi naravno bilo vrlo zanimljivo istražiti ulogu hrvatskih velikaša u sklopu seobe Hrvata u 16. i 17. stoljeću, smatram da ne bi bilo svrsishodno proučavati visoko i niže plemstvo istodobno jer bi se u oba slučaja moralo poći od djelomice potpuno oprečnih ispitivanja, a i zato što su se između visokoga plemstva (velikaša) s jedne strane, te srednjeg i nižeg plemstva s druge strane, u 16. i 17. stoljeću u Hrvatskoj i Slavoniji izrazile jake diferencijacije.

Najprije bi dakako trebalo istražiti strukturu i položaj srednjeg i nižeg plemstva prije iseljenja, bolje rečeno, prije pojave opasnosti od Turaka, čega

¹ Usp. k tomu: Josef B r e u, Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschliessenden Gebieten, Wien 1970, 17 i d.

² Vera Z i m á n y, Hrvatske migracije 16—17. st. u mađarskoj stručnoj literaturi — Mogućnosti daljnjih istraživanja. Strojem pisan rukopis referata o »Povijesti i kulturi gradišćanskih Hrvata«, što je održan 25. 3. 1971. u Zagrebu u sklopu radnoga sastanka. Str. 3.

se moram odreći zbog pomanjkanja specijalnoga znanja o toj problematici. Također bi bilo potrebno pozabaviti se pobliže vojničkim položajem i funkcijom srednjeg i nižeg plemstva u borbama s Turcima. Ipak bih skrenuo pažnju na neke stvari koje mi se čine važnima s obzirom na kasnije iseljavanje skupine o kojoj govorimo. Iz nekoliko je izvora poznato da je kralj Ferdinand I srednjim i sitnim plemićima koji su stupili u njegovu službu, a Turci su im bili oteli imanja, obećao da će im naknaditi štetu drugim imanjima, bar u toj mjeri da bi i nadalje mogli živjeti dolično svome staležu.³ No ti su se ljudi prije svega aktivno uklopili u borbu protiv Turaka, pri čemu ih je najjače poticala nada da će svoje od Turaka okupirane posjede ponovo osvojiti. Poslije dužega vremena, kad je ponovno osvojenje područja okupiranoga od Turaka postalo iluzorno, nastupilo je stanje klonulosti koje bi kasnije često prešlo u rezgnaciju. U toj su fazi tada mnogi srednji i niži plemići, umorni od borbe, zaključili da se povuku u sigurne predjele i tamo stvore novu egzistenciju. I time smo došli do pitanja periodizacije.

Na osnovi mnogobrojnih izvornih podataka smatra se dokazanim da su migracije hrvatskog srednjeg i sitnog plemstva, što ih je uvjetovalo napredovanje Turaka na Balkanskom poluotoku, počele već sredinom 15. stoljeća. Osobito nakon sloma bosanske države g. 1463. primjećuje se pojačana tendencija iseljavanja. Pritom se dakako u prvome redu radilo o preseljavanju unutar granica hrvatskih zemalja, dok je odlaženje u habsburške zemlje i u Ugarsku bilo znatno manje. Radi ilustracije navodimo samo dva primjera. Sredinom 15. stoljeća došao je u predio na rijeci Enns (u Gornjoj Austriji) hrvatski plemić koga su njegovi suvremenici zvali Andreas Crabatt von Lapitz, a njegova je kronika značajna i za kasnu srednjovjekovnu austrijsku historiografiju. Tu je bio postavljen za upravitelja gospoštije Steyr, a kasnije za carskoga kapetana u Ybbsu i primljen u stalež austrijskih vitezova (riteri).⁴

U drugoj polovici 15. stoljeća također se iselila obitelj Kolonić (Kolonič) iz svoje prvobitne domovine Bosne najprije u Hrvatsku, a odatle, ponovo protjerana od Turaka, u Štajersku gdje se nastanila u oblasti Celja. Kasnije se rod Kolonića proširio i u Donjoj Austriji i u Ugarskoj.

No s odlaženjem većeg broja pripadnika hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva može se računati tek od početka dvadesetih godina 16. stoljeća kad pritisak i napredovanje Turaka poprima sve veće razmjere.

Suprotno migracijama hrvatskog seljaštva, koje su završile oko g. 1600, potrajale su seobe hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva, iako brojčano sve slabije, također i tokom prve polovice 17. stoljeća.

S pomoću dva primjera zorno ćemo i bolje prikazati ono što je rečeno. Oko g. 1640. emigrirala su iz Hrvatske braća Ivan, Nikola i Juraj Krznarić

³ Usp. Felix Tobler, *Zur Struktur des ausgewanderten kroatischen Mittel- und Kleinadels im 16. Jh. und das »familiales«-Problem*, Symposium Croaticum, Wien 1974, 162 i d. (i prijevod na gradišćansko-hrvatski: K strukturi iseljenog hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i »familiales«-problem, na i. mj., 39 i d.)

⁴ Alphons Lhotsky, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Erg. Bd. XIX, Graz/Köln 1963, 358.

(Kersnarich) i nastanila se u mjestu Drassburg što je djelomice pripadalo grofoviji Forchtenstein (madž. Fraknó). Jedan od njih, naime Ivan, postao je upraviteljem na Esterházyjevu imanju zvanom Csorná u Šopronjskoj županiji, a kao nagradu za njegovu vjernost u službi i uz naplatu od 750 florina oslobodio je grof Ladislav Esterházy »inskripcijom« njegovu kuću od svih obaveza prema feudalnom gospodarstvu.⁵

Još oko g. 1670. došao je Juraj Lukinić (Lukinich) iz mjesta Lukinića vrh, što je pripadalo opatiji Topusko u Zagrebačkoj županiji, u Süttör u Šopronjskoj županiji i tamo se nastanio.⁶

Uzrok što su migracije srednjeg i nižeg plemstva ranije počele i kasnije prestale nalazi se, po našem mišljenju, u tome što je taj društveni sloj bio prirodno pokretljiviji nego seljačko stanovništvo.

U prostornom pogledu obuhvaćalo je naseljavanje hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva u 16. stoljeću čitavu habsburšku Ugarsku, zatim velike dijelove Donje Austrije i južnu Moravsku. Te su migracije vodile dakako i u zemlje unutrašnje Austrije (u Korušku, Kranjsku i Štajersku), no ta područja nisam obuhvatio svojim istraživanjima. Inače se za ona područja što su ih hrvatski seljaci ponovo naselili, dakle uglavnom za današnje Gradišće (Burgenland) i onaj dio zapadne Ugarske što s njime graniči može utvrditi gušće naseljavanje hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva, a to tumačimo činjenicom da su se u spomenutom području nalazile razmjerno velike gospoštije u čijim su gospodarstvima mnogi doseljeni plemići mogli preuzeti razne funkcije.

U nastavku pozabavit ćemo se općim uvjetima s kojima su se suočili hrvatski srednji i niži plemići prilikom naseljavanja u spomenutim područjima. Počnimo najprije s Donjom Austrijom kojoj treba u ono vrijeme (do 1626. odn. 1647) dodati i tzv. založne posjede. U tom sklopu valja ukratko nešto reći i o razvoju donjoaustrijskoga prava prvokupa.⁷

Godine 1556. bila je podnesena staleška tužba, tzv. gravamen, i protiv pokušaja »stranaca« da kupuju zemljišne posjede.⁸ 4. studenoga 1559. izdan je carski dekret po kome se bez dozvole vladara ili donjoaustrijske vlade ni jedno imanje u Donjoj Austriji ne smije prodati ili opteretiti hipotekom u korist nekog stranca.⁹ Ali, svi pripadnici donjoaustrijskih staleža nisu se držali tog propisa. Tako je npr. vicedom Cosmas Gienger g. 1560. prodao poznatom vojskovođi Nikoli Zrinskomu u Beču svoju kuću s povlasticama, tj. kuću oslobođenu dažbina. Po prilici u isto doba namjeravao je i Ivan Pethö

⁵ Arhiv Šopronjske županije, Nobilitaria, 27. csomó, br. 196. Usp. također: Felix T o b l e r: Zur Geschichte des sogenannten Kersnarich'schen Edelhofes in-Drassburg, *Burgenländische Heimatblätter* 35 (1973), 86 i d.

⁶ Arhiv Šopronjske županije, Nobilitaria, 28. csomó, br. 234.

⁷ Slijedeći prikazi osnivaju se uglavnom na članku Silvije Petrin, Der Verkauf der Herrschaft Nikolsburg im Jahre 1560 und die Stände von Niederösterreich, *Unsere Heimat* 44 (1973), 129 i d.

⁸ Poznato iz *Suttingerove* Spomenice (»Gedenkbuch«). *Niederösterreichisches Landesarchiv, Ständisches Archiv*, rukopis 242, fol. 520 i d. Drugi slični gravamen od 19. 8. 1558. na istom mjestu, fol. 523 i d.

⁹ Codex Austriacus 1 (Wien 1704), 736 i d.

kupiti kuću u Beču. Prodaja Giengerove kuće bila je povod žalbi donjoaustrijskih staleža, a iz nje jasno izbija neiskorjenjiva nenaklonost domaćih prema pridošlicama. Razmotrena je na sjednici zemaljskog suda od 18. svibnja 1560.¹⁰ Autor te žalbe nastavlja ovako: Ostrogonski nadbiskup Nikola Olah kupio je »kuću Scharatzi« u Wallnerstrasse, zagrebački biskup i grof Nádasdy vode pregovore u vezi s kupnjom kuća u Beču, a sada eto dolaze još i Zrinski i Pethö! Iako je »Turčin, zakleti neprijatelj čitavoga kršćanstva, stavio svoju nogu tako blizu ove zemlje Austrije«, ne poduzima se ništa protiv toga prodora stranaca, premda se može predvidjeti da se stranci, ako dođe do rata, neće tako boriti kao domaći. Osim kod vladara intervenirali su staleži — očito bez uspjeha — i kod Pethöova ugovornog partnera, i kod maršala dvora Hansa von Trautsona.¹¹ Godine 1562. još se uvijek nisu bili umirili zbog Zrinskoga i Pethöa,¹² ali su iduće, 1563. godine, ipak podijelili Ivanu Pethöu prava člana donjoaustrijskih staleža (indigenat). No u povodu toga izričito su utvrdili da je posrijedi iznimni slučaj i da se to ubuduće »neće dopustiti ni jednom pripadniku stranoga naroda«.¹³

Ferdinandov nasljednik Maksimilijan II potvrdio je 20. kolovoza 1565. da se ubuduće ni jednome strancu ne smije ponuditi na prodaju zemljišni posjed bez suglasnosti donjoaustrijske vlade i staleža.¹⁴ »Privilegij prvokupa«, što ga je 10. veljače 1572. podijelio Maksimilijan II dao je donjoaustrijskim staležima pravo kojim je bilo onemogućeno svako prodiranje tuđinaca bez njihove dozvole. Najvažniji stavak tog privilegija glasi: »... da ubuduće nitko ne može biti uvršten u stalež gospode i vitezova i u zemljišnu knjigu s nekim posjedom upisan tko nije od starine poznati i znani zemljak i plemić te potječe od čestitih ljudi, osim ako ga na njegovo posebno traženje ne prihvate kao zemljaka oba naša staleža — gospoda i vitezovi...«¹⁵ Time je mogućnost da se u Donjoj Austriji dođe do zemljišnog posjeda unesenoga u gruntovnicu ovisila samo o pristanku obaju gornjih »političkih« staleža — gospode i vitezova.

Iako ima pojedinačnih primjera¹⁶ da su hrvatski plemići uspjeli dobiti u Donjoj Austriji tzv. inkolat (indigenat), a zatim i kupiti zemljišne posjede,

¹⁰ *Niederösterreichisches Landesarchiv, Ständisches Archiv* (dalje: *NÖLA StA*), Ständische Akten, A—1—10, fol. 1—7.

¹¹ Ibid. Svi spisi sačuvani samo u konceptu.

¹² *NÖLA StA*, Verordnenamtsrelationen 1562.

¹³ *NÖLA StA*, Ständische Akten (Staleški spisi) A—1—10, fol. 8 und Aufnahmeakten, Herrenstand (spisi u vezi s primanjem u velikaški stalež), P—6. Usp. također: Elisabeth G. Schimka: Die Zusammensetzung des niederösterreichischen Herrenstandes 1520—1620, Phil. diss. Wien 1967, 192.

¹⁴ Original se nalazio u *Donjoaustrijskom zemaljskom arhivu* među staleškim poveljama, A—7—2, ali ga već u 18. st. tamo više nije bilo. Tiskano u: Codex Austriacus 1 (1704), 737.

¹⁵ *NÖLA StA*, Usp. osim toga članka A. Luschina »Inkolat« u: Österreichisches Staatswörterbuch, izd. E. Mischler i J. Ulbrich, 2. (1906^e), 891.

¹⁶ Tako npr. obitelj Jurišić (Jurischitz); Nikola Jurišić, poznati branilac Kisega (Köszeg), i njegovi nećaci Nikola ml. i Ivan Jurišić mora da su kao vlasnici gospoštije Kiseg, koja je bila pod donjoaustrijskom upravom, bili pripadnici donjoaustrijskih staleža.

ipak se uglavnom mora konstatirati da su donjoaustrijski staleži u 16. stoljeću prema strancima bili krajnje neprijateljski raspoloženi. S tim u vezi treba skrenuti pažnju na žalbe staleža od g. 1572. protiv sve većeg prodora stranaca u njihovu zemlju,¹⁷ što je dovelo do onog poznatog tajnog naloga cara Maksimilijana II¹⁸ kojim je trebalo spriječiti dalje naseljavanje Hrvata u toj zemlji i isključiti ih iz svih javnih službi.

Na taj neprijateljski stav donjoaustrijskih staleža prema strancima vjerojatno je utjecala i činjenica da je upravo u vrijeme useljavanja Hrvata velik dio pripadnika donjoaustrijskih staleža bio pristao uz Lutherovo naučavanje. Budući da su hrvatski plemići, osim nekih izuzetaka, ostali katolici, bilo bi primanje hrvatskih plemića u velikom broju u donjoaustrijske staleže, u stalež gospode odn. vitezova, istodobno i jačanje katoličke stranke, a to evangelički pripadnici staleža nikako nisu htjeli prihvatiti, te su se umiješali.

Mnogo ljubavnije prema strancima vladali su se u 16. i 17. stoljeću u pitanju davanja inkolata moravski staleži. Kad je npr. g. 1560. László Kerecsény htio kupiti gospoštiju Nikolsburg (Mikulov) i zbog toga zatražio da bude primljen za člana moravskih staleža, njegovoj su molbi bez otezanja udovoljili, i to premda su se donjoaustrijski staleži protivili njegovu primanju.¹⁹

Potpuno drugačiji bili su uvjeti za one hrvatske srednje i niže plemiće koji su se uputili u habsburški dio Kraljevine Ugarske. No najprije valja upozoriti na to da je i velik dio starosjedilačkog plemstva iz onoga dijela Ugarske, što su ga bili zaposjeli Turci, emigrirao u habsburški dio Kraljevine. Zbog toga se pitanje naseljavanja hrvatskih plemića u zapadnougarskom i gornjougarskom području ne može smatrati posebnom pojavom, već jedinstvenim problemom ugarske povijesti. Na postojeće državne veze između Ugarske s jedne strane te Hrvatske i Slavonije s druge, ne treba se ovdje posebno osvrutati. Istaknut ćemo samo neke pojedinosti važne za područje našega izlaganja. U vrijeme vladavine prvih triju Habsburgovaca, pripadnici hrvatskih i slavonskih staleža sudjelovali su osim na skupštinama hrvatskih odn. slavonskih staleža i na sjednicama ugarskih sabora. Stoga su

2. rujna 1541. dodijeljeno je hrvatskom plemiću Lašiću (Lassitz) u Wilfleinsdorfu (sudski okrug Bruck a. d. Leitha, Donja Austrija) plemićko imanje, tj. plemićki posjed s određenim povlasticama »sa svime što mu je pripadalo u Ugarskoj i Njemačkoj«, a to »ritersko« leno potvrdio mu je kralj Ferdinand I dvije godine kasnije. Kao vlasnik tog plemićkog posjeda morao je Lašić pripadati donjoaustrijskom viteškom staležu.

H. I. Bidermann, *Neuere Slawische Siedlungen auf süddeutschem Boden, Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde*, knj. II, sv. 5, str. 385, Stuttgart 1888.

¹⁷ *NÖLA StA*, Rukopis 20, fol. 474. Carev odgovor na žalbu staleža. Ibid, fol. 478. Usp. također: Bidermann, n. dj., 387 i d.

¹⁸ Jednu od tih tajnih naredbi, i to onu upućenu Franzu von Schönaichu, vlasniku gospoštije Kisege, našao je šopronjski gradski arhivar Jenö Házi 1936. ili 1937. Usp.: Jenö Házi, *Néhány törtenélmí adat a nyugatmagyarországi horvátokrol. Vasi szemle IV (1937)*, str. 8—14.

¹⁹ Petrin, n. dj., 129 i d.

pripadnici hrvatsko-slavonskih staleža bili zastupljeni s jedne strane pri donošenju političkih odluka ugarskih sabora, a s druge strane mogli su se o tim problemima, koji su bili relevantni kako za Ugarsku tako i za Hrvatsku i Slavoniju, zajednički posavjetovati i zatim ih podnijeti kralju. No na ugarskim su saborima često raspravljali i o takvim stvarima za koje ti sabori zapravo nisu bili kompetentni, tj. o stvarima što su se ticale samo Hrvatske i Slavonije.²⁰ Tim uskim organizacijskim preplitanjima pridružila se još i činjenica da je velik dio velikaša imao veleposjede i u Ugarskoj, i u Hrvatskoj i u Slavoniji (npr. Nádasdy, Zrinski, Erdödi, Batthyány itd.), a mnogi od njih obavljali su čak upravne funkcije i tu i tamo. Tako je primjerice Toma Nádasdy od 1537. do 1539. bio uz Petra Keglevića hrvatski ban, a od 1554. do 1562. palatin kraljevine Ugarske. Spomenuti faktori pridonosili su tome da je većina velikaša vrlo dobro poznavala i prilike u Ugarskoj, a i one u Hrvatskoj i Slavoniji.

Plemstvo pak nije ni u Ugarskoj a ni u Hrvatskoj i Slavoniji bilo jedinstveno strukturirano — niti po porijeklu, ni po položaju, kako bi se to moglo misliti prema onom poznatom mjestu u Verböczija »... ut omnes nobiles eadem libertate gaudent«; plemići su se naprotiv prilično razlikovali prema svom ekonomskom i društvenom položaju. Formalnopravno razlikovale su se otplike slijedeće tri skupine:

1. praplemstvo, odn. najstarije plemstvo,
2. plemići koji su kraljevskom darovnicom (donatio regis) dobili plemstvo [donacionalisti, op. prev.],
3. armalisti.

Posljednji su dobili plemstvo posebnom poveljom (litterae armales). Grupa armalista bila je brojana daleko najjača. Međutim, tragovi različitih tipova plemićkoga porijekla sve su se više brisali, a nastupila je jača diferencijacija prema imetku, tako da su se naposljetku u osnovi razlikovale dvije skupine.

Pripadnici prve skupine imali su više ili manje opsežna imanja; oni su bili gospodari svojih podložnika nastanjenih na njihovim posjedima (nobiles bene possessionati), dok su pripadnici druge skupine imali većinom samo jednu »sesiju« (selište) kojom su sami upravljali (nobiles unius sessionis, curialistae, nobiles iobagiones non habentes).

Načelno se hrvatsko-slavonski plemići nisu u Ugarskoj smatrali strancima (extranei indigenae). No kako je plemstvo u Ugarskoj unutar pojedinih županija bilo organizirano kao županijsko plemstvo, morali su hrvatski plemići-doseljenici, ali i ugarski plemići iz drugih županija pred »generalnom kongregacijom«, tj. pred skupštinom one županije u kojoj su se željeli naseliti, dokazati svoje plemstvo, i tek bi tada bili primani u županijske skupštine. Da bi kasnije u novoj domovini mogli dokazati svoje plemstvo, mnogi su plemići tražili da im se u njihovoj »rođenoj« županiji u Hrvatskoj i Slavoniji potvrdi plemićko porijeklo. Tako je primjerice g. 1559. plemićki sudac Križevačke županije Mihajlo Forgač (Forgách) potvrdio Emeriku Španiću (Spa-

²⁰ Usp.: Vjekoslav Klaić, Povijest Hrvata, knjiga peta, Zagreb 1973, 607 i d.

nych) »de Bedowcz seu Prasnycza« plemićko porijeklo i zamolio da bude primljen među plemiće.²¹ Izgleda da se Španić kasnije nastanio u gospoštiji Landsee-Lackenbach. Stalno nastanjeno županijsko plemstvo moglo je odbiti nepoćudne molitelje koji su tražili primanje u županijsko plemstvo, no mnogo takvih primjera nije poznato.

Što je rečeno o primanju u županijsko plemstvo, pokazat ćemo na primjeru koji mi se čini osobito ilustrativnim. Još g. 1635. obratio se Grgur Pisanić (Gregor Pyszanych) de Musay pismenom molbom kralju Ferdinandu II i zamolio ga da za njega i njegove rođake izda novu armalističku povelju. U uvodu svom pismu spominje da se njegova obitelj poslije gubitka svojih posjeda u Slavoniji radije »conferre in partes has regni Hungariae tutiores, quam crudelissimi christiani nominis hostis subditos agere«. U metežu putovanja izgubila se armalistička povelja njegove obitelji i zato sada moli da mu se izda nova.

Iako se njegov otac vjerojatno doselio već prije mnogo godina, dapače prije mnogo desetljeća, njegovoj su molbi, kako to proizlazi iz kancelarijskih bilježaka uz navedeni dopis, bez daljega udovoljili. Pošto je novoizdana armalistička povelja bila predočena skupštini Šopronjske županije, bio je Pisanić zajedno sa svim rođacima, uključenim u armalističku povelju, bez prigovora primljen u njeno županijsko plemstvo.²²

Nakon ovih tumačenja o općim uvjetima naseljavanja na pojedinim teritorijima prikazat ćemo život pripadnika hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva od vremena kada je izgubilo svoje posjede u staroj domovini pa do oblika njihova naseljavanja, kao i njihov rad u novoj domovini.

Najprije ćemo se pozabaviti onom skupinom srednjih i nižih plemića koji su kod preseljenja hrvatskih seljaka imali određenu ulogu te iskoristili djelatnost oko njihova preseljenja kako bi mogli ojačati svoj vlastiti položaj. U vezi s njihovim djelovanjem u okviru seobe upućeni smo, zbog oskudnog izvornog materijala, samo na pretpostavke. Možemo smatrati sigurnim da su srednji i niži plemići imali ulogu organizatora onoga dijela seljaštva koji je želio odseliti, bilo da su bili u službi velikaša, bilo da su to činili na svoju ruku (ukoliko su sami imali podložnike). Na putu moramo ih zamisliti kao vođe pojedinih grupa, a pri naseljavanju bit će da su pregovarali o uvjetima naseljavanja, ako se to događalo na posjedima nekog drugog zemljoposjednika, a ne onoga prvobitnoga iz stare domovine. Kao nagradu u znak zahvalnosti ili plaću dobivali bi od vlastelina za koje su radili plemićke posjede (njem. Edelhof), tj. imanja oslobođena svih feudalnih nameta i dažbina, ili su njihova selišta putem tzv. inskripcije doživotno, a često čak i do druge ili treće generacije bila oslobođena svih podavanja i tereta.

²¹ Relevantni odlomak navodimo ovdje doslovno: »Quapropter dum et quandoquidem praefatus Emmericus Spanych cum praesentibus ad dominationes vestras perveniret, eundem tamquam nobilem et probum honestorumque parentum sobolem in contubernium ipsorum assumere dignentur...«, *Arhiv obitelji Esterházy u Državnom arhivu u Budimpešti*, Rep. 12 (Herrschaft Landsee-Lackenbach), fasc. Y, br. 934.

²² *Arhiv Šopronjske županije, Nobilitaria*, 31. csomó, br. 276.

Tako je npr. g. 1573. Ivanu Vihjatiću (Johann Wyhyatitsch) de Zelina Szentmiklos za njegove zasluge oko ponovnog naseljavanja mjesta Neudorf kod Parndorfa u sjevernom Gradišću grof Leonhard IV von Harrach u tom istom selu prepustio plemićki posjed kome je pripadalo i 66 jutara zemlje.²³ Velike zasluge oko naseljavanja gospoštije Landsee-Lackenbach stekao je landseeški potkastelan Mihajlo Horvat (Horwath), inače zvan Miočić (Miozczycz). Za zasluge stečene u osnivanju mjesta Kaisersdorf u srednjem Gradišću oslobodila je g. 1571. Ana Slunjska iz hrvatskoga roda Frankopana, udovica Nikole Oláha-Császára, Horvatovu kuću u Kaisersdorfu svih feudalnih dažbina i nameta. To oslobođenje potvrdili su Horvatovim nasljednicima Nikola (1582—1645) i Pavao (1635—1713) Esterházy, nakon što je obitelj Esterházy preuzela gospoštiju Landsee-Lackenbach, a bilo je na snazi još i 1747.²⁴

²³ *Gräflich Harrachsches Herrschaftsarchiv* u: *Allgemeines Verwaltungsarchiv*, Wien. Neudorfer Edelhof, mapa 75, fol. 54.

Ovdje navodimo skraćeni tekst darovnice: »Wier Leonhard von Harrach Freyherr [...] thuen khundt undt füegen mit gegenwertig..., dass wir in ansehung undt betrachtung der threy und threyen dinsten des erbaren Johann Wihyatysh von Zelyna Zinttmiklos welcher unser gränzen mit inwohner zu vermehren vorhabens kheine müehe undt unkosten gespart, samt seiner persohn viel andre inwohner, welche die türggische grausambktei von ihrem vatterlandt vertriben, zue iberkhomen undt selbige mit sich in unsern guet Herrindorf genennt, in der gespanschaft Mossen gelegen, eingefiert undt durch diese selbes guet verbessert undt auferbaut, uns angenembe dienst gelaistet, dass wier also ihme unsre dankhbare gunst, mit welcher wier gogen unsern dienern genedigst spieren zu lassen gewogen worden. Diesem nach haben wir benenntem Johann Wihyatysh vor sich, seinen erben und nachfolgern beeden geschlechts ein haus aufzubauen erlaubet undt verliehen undt selbes von allen anlagen, zinsen, extra undt ordinari tax, von allen diensten, robathen undt aller beschwerung, von was ursach willen es imer seint khänt, welche sonsten andre inwohner in benenntem gueth Herrindorf zu bezahlen undt leisten schuldutig, wier undt unsere erben dasselbe haus ihme Johann Wyhyatish, seinen erben und nachfolgern beeden geschlechts ewig befreyen und eximiren.« (Mi grof Leonhard Harrach [...] objavljujemo sada i dodajemo ... da s obzirom na vjernost i odano obavljanje službe časnoga Ivana Vihjatića de Zelina Szentmiklos, koji nije žalio ni truda ni troška da naše granice poveća stanovnicima i doveo (zajedno) sa sobom mnogo drugih stanovnika, koje je turska okrutnost otjerala iz njihove domovine, da pređu k nama, te iste uveo u naše dobro zvano Herrindorf što leži u Mošonjskoj županiji, i time to isto dobro popravio i izgradio, nama činio ugodne usluge, da mi tako njemu damo da osjeti našu zahvalnu naklonost što je želimo iskazati onima koji su u našoj službi. Prema tomu, mi smo imenovanomu Ivanu Vihjatiću za njega, njegove baštinike i nasljednike obaju spolova dopustili sagraditi kuću i dodijelili mu je, te istu od svih troškova, dažbina, posebnih i redovnih taksa, od svih službi, tlaka i svih opterećenja oslobodili, od kojega god uzroka oni mogli biti, što su ih inače drugi stanovnici na imenovanome posjedu dužni plaćati i kulučiti, mi i naši baštinici tu istu kuću njemu Ivanu Vihjatiću, njegovim baštinicima i nasljednicima obaju spolova vječno oslobađamo i izuzimamo).

²⁴ *Arhiv obitelji Esterházy*, Budapest, Rep. 12 (gospoštija Landsee-Lackenbach), fasc. I, br. 332.

Ibid. fac. O, br. 542 et NBNBNB.

Još g. 1589. darovala je Anna Losonczi, udovica Krištofa Ungnada, gospodarica Smolenica (Smolenitz), plemiću Marku Horvatu (Markus Chorvát), zvanom također i Pauličić (Paulichich), za njegove zasluge pri naseljavanju novoosnovanoga mjesta Lošonec u Požunskoj županiji istočno od Malih Karpata u tom istom mjestu 1,5 selišta i oslobodila ga svih feudalnih podavanja i nameta. Isti taj Marko Horvat naselio je podanike i u mjestu Nahač.²⁵

Neki su plemići kao nagradu za zasluge stečene pri naseljavanju velikaških posjeda dobili na dar manja napuštena dobra (sela) ili su ih mogli kupiti od zemljoposjednika. Na tim su imanjima nastavili svoj rad oko naseljavanja i tako su sami postali njihovi korisnici. Taj se postupak može specijalno pratiti u Vaškoj županiji, prije svega na području posjeda obitelji Batthyány.

Kako smo već prije nagovijestili, mnogi su hrvatski srednji i niži plemići stupili u vojnu službu i pokušali ondje izgraditi novu egzistenciju. Kralj Ferdinand I, kome je bilo veoma stalo do toga da pograničnu liniju osiguravaju pouzdani i u borbi prokušani ljudi, potpomagao je naseljavanje hrvatskih plemića u pograničnom području i povjeravao im, kad je to bilo moguće, i više zapovjedničke službe. Od mnogobrojnih primjera što bi se ovdje mogli navesti spomenut ćemo samo tri:

Tako je npr. carski kapetan Grgur Horvat (Gregor Horvath) iz Petrinje kupio s odobrenjem cara utvrđeni grad Tabor u srednjem Gradišću između Unterloisdorfa i Mannersdorfa (Malištrof). Već 1548. darovao je Ferdinand Horvatu za njegove zasluge plemićku kuriju Bothosháza u Vaškoj županiji, koja je poslije smrti Ladislava Bothosa de Bothosháza, jer je Bothos umro bez nasljednika²⁶ pripala kruni.

G. 1560. nalazimo Franju Jakušića (Franz Jakusich) kao potkapetana tvrđave Győr. On je došao u Ugarsku zajedno sa svojom obitelji iz Vrbove u Požeškoj županiji; g. 1576. domogao se gospoštije Oroszlánkő u Trencsénskoj županiji.²⁷

U Györu također nalazimo oko g. 1600. hrvatskog plemića Vuka Staršića (Wolf Ztarssith) kao potpukovnika koji je između ostaloga posjedovao i plemićko imanje u Neusiedlu am See.²⁸ G. 1602. bio je čak imalac zaloga za mjesto Kimle²⁹ (Kemlja) u Mošonskoj županiji koje je mjesto pripadalo gospoštiji Magyar Óvár (Ungarisch Altenburg), a bilo je nanovo naseljeno Hrvatima.³⁰

²⁵ Breu, na i. mj. 116.

²⁶ Harald Prickler, Der Tabor von Unterloisdorf — Mannersdorf. Festschrift für Heinrich Kunnert (= Burgenländische Forschungen, Sonderheft II), str. 127 i d.

²⁷ Siebmacher, Wappenbuch des Adels von Ungarn, sv. II, 265.

²⁸ Hofkammerarchiv Wien (dalje: HKA), *Hoffinanz Ungarn*, crveni br. 71 (Okt. 1601), fol. 14.

²⁹ Da li se radi o Kroatisch Kimlingu (Hrvatska Kemlja), ili o Ungarisch-Kimlingu, ne može se sa sigurnošću ustanoviti. U obje te općine uselili su u 16. st. Hrvati.

Usp. također: Breu, n. dj. 110.

³⁰ HKA = Hofkammerarchiv Wien (dalje: HKA), *Hoffinanz Ungarn*, crveni br. 75 (Jan. 1603), fol. 218—226.

Drugo područje, na kome su mnogi hrvatski srednji i niži plemići poslije gubitka svojih dobara našli polje rada, bila je diplomatska služba (u najširem značenju te riječi). Zbog njihova poznavanja (stranih) jezika (hrvatski je jezik bio u Carigradu djelomično diplomatski jezik) i njihovih iskustava s prilikama u Osmanlijskom carstvu najradije su njima povjerali službene diplomatske misije, a davali su im prednost i kao tajnim agentima, prevodiocima i kuririma. Sjetimo se samo poznatog diplomatskog putovanja Nikole Jurišića u Carigrad 1530—1531. Područje tajne diplomacije u 16. stoljeću posljednji je obradio Josip Žontar u izvrsnoj studiji.³¹ Iz njegovih istraživanja proizlazi da je većina tajnih agenata, koji su u 16. stoljeću u Turskoj radili za Habsburgovce, bila južnoslavenskog porijekla. Iz izvornog materijala, što sam ga ja obradio, navest ću nekoliko tipičnih primjera za područje diplomatske službe.

Od g. 1576. nalazimo Petra Horvata (Horwath) alias Miklezitscha, kao turskoga kurira u službi Habsburgovaca. On je u tom svojstvu samo od g. 1576. do 1578. osam puta putovao u Tursku i donosio odande vijesti carskih »oratora« upućene caru.³² G. 1579. kupio je Györu kuću i tamo se slijedeće godine oženio plemkinjom Margarethom Wariassy. U povodu ženidbe dodijeljeno mu je 20 talira kao dar i priznanje za odano obavljanje kurirske službe. G. 1584. sudjelovao je kao prevodilac kod poklonstvenog poslanstva Henrika von Liechtensteina u Carigradu. Melkior Besolt, izvjestilac o tom putovanju, opisuje Horvata kao »iskusna čovjeka koji je do tada nekih tridesetak puta putovao u Carigrad«.³³ Kasnije je Horvat kupio kuću u mjestu Mosonszentmiklos u Mošonskoj županiji, koje je pripadalo gospoštiji Magyar Óvár (Ungarisch Altenburg), a g. 1591. zatražio je da bude oslobođen svih dažbina i nameta od te kuće. Informativno je pritom da je Mosonszentmiklos u 16. stoljeću bila mješovita hrvatsko-madžarska općina. Njegovoj molbi za egzenciju (oslobođenje) kuće od svih dažbina nije, doduše bilo udovoljeno, ali je nadvojvoda Ernest naložio da mu se, s obzirom na vjerno obavljanje teške službe za vrijeme mnogih kurirskih putovanja, iz prihoda gospoštije Magyar Óvár isplaćuje penzija od 100 talira.³⁴

Neki Petar Krabat (Crabath) bio je dvorski kurir za vladavine cara Maksimilijana II i u tom je svojstvu »nekoliko puta poslan u Španjolsku«. Za vjerno obavljanje službe i zbog »tjelesnih oštećenja« što ih je na tim putovanjima pretrpio, dopustio mu je g. 1572. Maksimilijan da se zajedno sa svojom obitelji nastani u jednome katu samostana sv. Ane u Johannesgasse u Beču jer je taj samostan, pošto su umrle posljednje opatice, bio nenastanjen. Poslije smrti Petra Krabata njegova se udovica 1584. zavadila s isusovcima,

³¹ Josip Žontar, Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v. 16. stoletju. *Slovenska akademija znanosti in umetnosti*, Dela 18. — *Institut za občo in narodno zgodovino*, 5. Ljubljana 1973.

³² HKA, Reichsakten, fasc. 172, fol. 75—79, 96—98, 110.

³³ Karl T e p l y, Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn, Stuttgart 1968, 139 i d.

³⁴ HKA, Gedenkbücher (ungarische Reihe), br. 405, fol. 167, 252 i d.

koji su u međuvremenu preuzeli samostan, zbog prava stanovanja u samostanu. Svoje je pravo naposljetku uspješno obranila.³⁵

U diplomatskoj službi kralja Ferdinanda I djelovao je Vid Ugrinović (Veit Ugrinowitsch); on je sudjelovao u mnogobrojnim diplomatskim misijama koje su ga odvele i u Osmanlijsko carstvo.³⁶ Zbog »iskreno odanog služenja... što je neko vrijeme obavljao, pokazao i dokazao u poslanstvima u Turskoj i na drugim mjestima«, Ferdinand mu je 1547. dao pravo uživanja sela Nagycsicsó u gospoštiji Komárom (Komárno).³⁷ Usprkos tome izgleda da je Ugrinovićeva materijalna osnova bila jako ugrožena jer je kratko vrijeme prije njegove smrti (1551) Ugarsko namjesničko vijeće posredovalo kod kralja da ga potpomogne nekom novčanom potporom budući da jedva može pokrivati troškove života.³⁸

Na dalju sudbinu njegove udovice i djece osvrnut ćemo se još na drugome mjestu.

Naposljetku spomenimo još Ivana Dominkovića (Hans Dominkowitsch) koji je u pratnji glasovitog carskog poslanika Ogiera Ghiselina de Busbecq³⁹ boravio u Turskoj od 1554. do 1562. Njegovu sam sudbinu nedavno opisao na drugom mjestu.⁴⁰

³⁵ HKA, Niederösterreichische Kammer, crveni br. 88 (24. Okt. 1584), stranice nisu folijirane.

³⁶ Usp.: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában es 1549—1551. évi leveles könyve. Izd. R. Kiss István, Budapest 1908, str. 227, 251, 255, 257, 263.

³⁷ HKA, Hoffinanz Ungarn, crveni br. 2 (1547), fol. 34.

³⁸ Dotično pismo navodimo ovdje doslovno:

Ad Regiam Maiestatem.

Egregius Vitus Wgronowyth inter alios commissarios Vestrae Sacratissimae Maiestatis proxime Agria reversus petiit a nobis impensius, ut in commendationem suam scribamus ad Vestram Maiestatem, omnibus quippe bonis per Thurcas despoliatum postremo etiam et stipendio esse exauthoratum dum huc atque illus per haec tempora in servitiis versatur Vestrae Maiestatis, iamque eo redactum esse, ut nisi Maiestatis Vestrae munificentia iuветur, quotidianum etiam victum mendicare cogatur. Cum igitur diligentiam, fidem et industriam ipsius non nos solum perspectam habeamus, sed Maiestati quoque Vestrae probatum esse sciamus; non alienum a nobis esse duximus hanc ipsius supplicationem praesentibus nostris literis addere et supplicare Vestrae Maiestati, dignetur clementer ad eius supplicationem respondere, ut is in servitiis Vestrae Maiestatis honeste possit sese continere.

Servet stb. Posonii, die 21. iulii 1550.

³⁹ U četirna pismima (1. 9. 1555. Wien; 14. 7. 1556. Carigrad; 1. 6. 1560. Carigrad; 16. 12. 1562. Frankfurt a. M.) izvještava carski poslanik pri Porti Ogier Ghiselin de Busbecq (rođen 1522. u Cominesu) o svojim dugotrajnim i opasnim pregovorima od 1555. do 1562. U tim je godinama Busbecq bio često više zarobljenik nego poslanik; morao je strpljivo čekati da nastanu povoljnije političke prilike za njegove namjere, dok se naposljetku mogao vratiti kući s osmogodišnjim primirjem.

U vezi s Busbecqom usp.: Forster C. T. i Daniel F. H. (izd. i prijevod), *The life and letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, London 1888.

Mario Kramerer, *Vier Sendschreiben über die Gesandtschaft nach der Türkei aus den Jahren 1555 bis 1562 von Ogier Ghiselin Busbeck (!)*, Berlin s. a.

⁴⁰ Felix Tobler, Ivan Dominković, *Životna priča jednog hrvatskog plemića u 16. stoljeću. Gradišće — Kalendar 1976, 97 i d.*

U slijedećem odlomku pozabavit ćemo se djelatnošću hrvatskih srednjih i nižih plemića u novoj domovini poslije doseljenja. Napose ćemo osvijetliti njihovu ulogu u upravnom i vojnom aparatu gospoštija. Poslije smrti kralja Matije Korvina (1490) mogla su se feudalna gospoda pod Jagelovićima (1490—1526) nesmetano probiti kao važan faktor vlasti u privrednom i političkom životu Ugarske. U godinama poslije mohačke katastrofe preuzeli su feudalci ubrzo i poslove oko obrane zemlje; ugledne plemićke obitelji upuštale su se u borbu protiv Turaka ili same ili zajedno s nekoliko drugih čiji su posjedi bili neposredno ugroženi. Tek poslije 1541. (kad se pokazala potreba uspostave nove obrambene linije čiju je izgradnju postepeno preuzimao kralj) izgubili su ti — tako reći — privatni pothvati svoju važnost. Ali još uvijek su zemljoposjednici fungirali paralelno s najvišim vodstvom u lokalnoj obrani većih ili manjih područja — ovisno o privrednoj snazi — kao partneri vrijedni pažnje. Vojna opterećenja iscrpljivala su velik dio privredne snage gospoštija. Gyula Szekfű vidi povijesne zasluge feudalne gospode, tj. njihovu društvenu i moralnu vrijednost osobito u obrani od Turaka.⁴¹ Dok je dakle kralj organizacijom Dvorskog ratnog vijeća (1556) učinio čitavu vojnu koncepciju jedinstvenom, feudalcima je ostala djelomična ili potpuna obrana vlastitoga područja. U tom su pogledu izvršavali trostruku funkciju: osim važnih tvrđava, kojima su sada kao kapetanijama pod kraljevskom vlašću bili povjereni vojni poslovi nad čitavim pokrajinama, gospoda su se brinula o svom vlastitom trošku za radove na utvrđenjima, nabavljala potrebnu municiju i uzdržavala vojne formacije.

Za privredni razvoj gospoštija u Ugarskoj bilo je karakteristično da su se od početka 16. stoljeća sve više izgrađivala alodijalna gazdinstva. Taj proces alodijalizacije počeo je najprije na području zapadne Ugarske, a širio se tokom 16. stoljeća dalje prema istoku. Jačanjem alodijalnog gospodarstva nastala je potreba za jedinstvenom, svrsishodnom organizacijom upravnog aparata, kao i za radnom snagom. Ostvarivanje obiju funkcija gospoštije — i vojne i privredne — ne bi se u 16. stoljeću moglo ili bi se vrlo teško provodilo bez institucije tzv. familijara (familiares).

Činjenica da su Turci velika područja Hrvatske i Slavonije te južne Ugarske opustošili i pokorili, a starosjedilačko se srednje i niže plemstvo iz tih krajeva iselilo, pogodovala je u 16. stoljeću daljem razvoju institucije familijara koja je već postojala i u srednjem vijeku. Ta je ustanova sada postigla svoj vrhunac. Sastojala se uglavnom u tome što su osiromašjeli srednji i niži plemići, koji su bili izgubili svoje posjede, uspostavljali određen odnos prema novoj gospoštiji na koju su se doselili; u tom su odnosu bile točno uređene dužnosti i obaveze familijara, a zauzvrat im se davala zaštita i sigurnost.⁴² Na gospodarskom i vojnom području gospoštije imali su sada familijari bogato polje rada. Kod gospoštija na teritoriju zapadne Ugarske nije u prvoj polovici 16. stoljeća bila još jasno provedena podjela personala na one što su

⁴¹ Usp.: Magyar történet III, 169, 213 i d.

⁴² U vezi s problemom »Familijara« usp. još do danas nenadmašenu studiju: György Komorócsy, Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása, Budapest 1937, 40—60.

trebali obavljati isključivo vojne funkcije ili samo gospodarske. Dok su nade u mogućnost odstranjenja turske vlasti u 16. stoljeću držale gotovo čitavo osoblje gospoštija u stalnoj pripravnosti, uvidjeli su poslije svršetka petnaestogodišnjega rata da se ta želja neće moći ostvariti. Tada je u prvoj polovici 17. stoljeća nastalo stanje malaksalosti, pa su se feudalc i sada više zanimali za privredu nego za vojne obaveze. Usporedo s time došlo je do jačeg diferenciranja gospoštijaskog personala, tj. osoblje se podijelilo na dvije grupe, naime na jednu koja je obavljala samo vojne funkcije, i na drugu koja je radila samo u gospodarstvu. Kako je, čini se, nemoguće u okviru ove studije istražiti krug zadataka familijara u svih gospoštija na prostoru što smo ga obradili, poslužiti će nam kao primjeri gospoštije Forchtenstein i Eisenstadt s jedne strane, koje su u vrijeme što ga mi promatramo kao tzv. založne gospoštije⁴³ bile pod donjoaustrijskom upravom, i s druge strane gospoštija Landsee-Lackenbach⁴⁴ koja je poslije Požunskog mira (1491) ostala u sklopu Ugarske.

Na osnovi »konvencija« i popisa osoblja opisat ćemo najprije službu i nagrađivanje onih oficijala gospoštije Landsee-Lackenbach kojima su isključivo ili djelomice bili povjereni vojni zadaci. Pedesetih godina 16. stoljeća bili su u službi te gospoštije:

Provizor sa tri konja za koje je dobivao hranu; njegova je plaća iznosila 100 talira, a dobivao je još i 12 talira za odijevanje. Kad bi pošao u rat, dobivao bi još dva florina (forinte) mjesečno po konju;

Kastelan Pavao Aranyady služio je sa tri konja za koje je dobivao po 12 talira, dakle ukupno 36 talira; njegov 'subsidij' iznosio je zajedno s novcem za odjeću 14 florina. Slično kao provizoru i njemu je u vrijeme rata pripadao mjesečni dohodak od 2 florina.

Joannes Ankerreyter: njegov 'salarij' iznosio je 10 florina, odnosno za 4 konjonosca ukupno 40 florina. Dodatak za odjeću iznosio je 12, a mjesečni dodatak u slučaju rata 2 florina.

Potkastelan je bio u službi sa dva konja. Kao 'salarij' plaćali su mu 10, dakle ukupno 20 florina; uz to je dobivao još 10 florina za odijevanje, a »dum vero erit in campo« mjesečno 2 florina. U naturi primao je još 22 vagana (mjerova) pšenice i 10 akova vina.

Volfgang Fodoroczy sa šest konja; kao 'salarij' obračunavala mu je gospoštija po konju 12 florina, ukupno 72 florina, za odjeću 12, a kao mjesečni dodatak 2 florina.

U dokumentu se navode još i drugi »konvencionisti« koji su služili s konjima, među njima i »potprovizor«. Većina njih imala je pridjevak »litera-

⁴³ U vezi s pitanjem gospoštija koje je Ugarska dala u zalag Austriji usp. August Ernst, Zur Frage der von Ungarn an Österreich verpfändeten Herrschaften. *Mitteilungen des oberösterreichischen Landesarchivs* 5 (1957), 387 i d.

⁴⁴ Za povijest ove gospoštije usp. prije svega rad: Ernő Deák, Geschichte der Herrschaft Landsee-Lackenbach im 16. und 17. Jahrhundert. Phil. diss. Wien 1970.

tus«. Njihova je plaća, prema odgovarajućoj službi, bila jednaka onoj kakvu su primali oficijali koji su naprijed poimence navedeni.⁴⁵

Za razliku od teza što ih postavlja Gyula Szekfü nalazimo kod familijara gospoštije Landsee-Lackenbach diferencijaciju u plaćama: dok je ‚salarij‘ bio određen »per annum«, a odnosio se na službu u burgu, odn. na gospoštijском području, mjesečna plaća, općenito nazvana ‚Lunaris‘ ili ‚pecunia Menstrualis‘, isplaćivala se samo onda kad bi familijar obavljao svoju službu na bojnom polju, dakle u vrijeme rata.

U prvoj polovici 17. stoljeća lakše se mogu razlikovati vojne osobe od onih u upravi. Sami oficijali, među njima i oni s vojnim funkcijama, nazivaju se posebno g. 1629. ‚porkulabima‘ (madž. porkoláb). U vezi s važnošću zamka Landsee, tu su uz ‚feő porkoláb‘ bila dva ‚vice porkoláb‘, dok je onaj u Lackenbachu imao samo jednoga zamjenika.⁴⁶

Što se tiče nacionalne pripadnosti oficijala gospoštije Landsee-Lackenbach u 16. i 17. stoljeću valja reći da su većinom bili Mađžari, znatan postotak bio je hrvatskog porijekla, dok je udio Nijemaca bio neznatan.⁴⁷

U vezi s pitanjem plaće gospoštijских oficijala, dakle familijara, treba još napomenuti da se često događalo da gospoštija nije mogla plaćati njihovu službu. Mnogobrojni izvori potvrđuju tu činjenicu; prema njima su familijari za dugogodišnje odano obavljanje službe preuzimali pojedine posjede u zalog da njima gospodare. I ta su se dobra, kad novčana sredstva ne bi bila dovoljna za iskupljivanje zaloga, mogla i posjedovnoppravno prenijeti na imaoa zaloga.

Dok su familijari gospoštije Landsee-Lackenbach u 16. i 17. stoljeću zbog potrebe službe u pravilu stalno stanovali zajedno sa članovima svojih obitelji u gospoštijским središtima — u Landseeu ili u Lackenbachu — (ukoliko je gospoštijски oficijal bio vlasnik oslobođene kuće ili plemićkoga posjeda, njegova je obitelj tada naravno stanovala tamo), ne može se, bar za hrvatske

⁴⁵ *Obiteljski arhiv knezova Esterházy (pri Ugarskom drž. arhivu u Budimpešti)*, Rep. 12 (Herrschaft Landsee-Lackenbách), fasc. W, br. 846.

⁴⁶ Deák, n. dj., 448.

⁴⁷ Navodimo poimence nekoliko tih naziva (zvanja):

1585: Markho Bantsitsch, dvorski sudac

1616: Nikolaus Dominkovitsch, upravitelj dvorca Lackenbach

1629—1642: Mihály Dobrovicz, ‚vice porkoláb‘ (upravitelj) u Landseeu

1629—1631: János Senavacz, zvan također i Dromautsitsch, ‚vice porkoláb‘ u Landseeu

1629—1631: Mihál Pogacznyak, ‚vice porkoláb‘ u Lackenbachu

1639: Mihály Jagatsich (Jagatics), aliter Szentmartoni, upravitelj (provizor) u Landseeu; bio je vlasnik plemićkog posjeda u St. Martinu (okrug Oberpullendorf [Gornja Pulja]). Zbog pronevjera, što ih je počinio u gospoštijскоj službi, bio je suspendiran od upravljanja gospoštijom, a poveden je protiv njega i dugotrajan istražni postupak.

Usp.: *Obiteljski arhiv knezova Esterházy (Ugarski drž. arhiv u Budimpešti)*, Rep. 12 (Gospoštija Landsee-Lackenbach), fasc. V (Untersuchung und Prozess gegen den Verwalter Mihály Jagatics).

niže plemiće koji su u vrijeme Hansa von Weisspriacha⁴⁸ bili zaposleni u upravi gospoštija Forchtenstein i Eisenstadt govoriti o familijarima u pravom značenju.

Na području netom spomenutih dviju gospoštija nastanilo se nekoliko sitnih hrvatskih plemića, nakon što su bili protjerani iz Hrvatske i pošto su se neko vrijeme borili protiv Turaka kao plaćenici Ferdinanda I.⁴⁹ Ovdje su preuzeli upravljanje seljačkim lenima i time spali na status zavisnih seljaka. Jedan dio tih nižih plemića, točnije njih sedam koji su nam poznati i po imenu, mogli su se, bar do Weisspriachove smrti g. 1570, održati kao tzv. slobodnjaci (lat. libertini, njem. Freisassen, madž. szabadosok), koji nisu bili podvlašteni. Evo njihovih imena: Paull Pünyckh, Jacob Khysenawitsch, Stefan Verschin, Gallus Duneritsch, Lucass Panianitsch, Michell Duneritsch i Simon Jurassewitsch. Kao slobodnjaci bili su oslobođeni svih feudalnih dažbina i nameta. Kao protuuslugu za to oslobođenje bili su obavezni u vrijeme rata obavljati vojnu službu, dok su u miru fungirali kao straže kod burga Forchtenstein ili kod dvorca u Eisenstadtu. Služili su i kao uhode te kao izvršni organi gospoštijske uprave (ubiranje gospoštijske rente, mobilizacija neposlušnih podložnika itd.). Pored oslobođenja od svih dažbina i tereta dobivali su za svoj rad nagradu u naturi i u gotovu novcu, ali pojedinosti o tome nisu poznate. Suprotno familijarima gospoštije Landsee-Lackenbach, za slobodnjake gospoštija Forchtenstein i Eisenstadt utvrdili smo da nisu stalno stanovali u središtima spomenutih gospoštija. Tako su Paul Pünyckh i Jacob Khysenawitsch stanovali u Zillingtalu (Celindof), Stefan Verschin, Gallus Duneritsch, Lukass Paniantisch i Michell Duneritsch (sin Pettera Duneritscha) u Trausdorfu (Traijštof), a Simon Jurassewitsch u Grosshöfleinu.

Slično kao familijarima gospoštije Landsee-Lackenbach isplaćivala se i slobodnjacima gospoštija Forchtenstein i Eisenstadt u vrijeme rata (tj. kad su morali poći na bojište) mjesečna plaća. Ali ona je ovdje iznosila mjesečno 5 florina po svakome konju.⁵⁰

⁴⁸ Hans von Weisspriach, jedan od najmoćnijih feudalnih gospodara u austro-ugarskom pograničnom prostoru u 16. st., držao je od g. 1546. u zalogu grofoviju Forchtenstein, a od g. 1553. također i gospoštiju Eisenstadt (Železno, madž. Kis Marton). Poslije njegove smrti g. 1570. iskupio je car Maksimilijan obje te gospoštije i stavio ih pod neposrednu upravu Donjoaustrijske komore.

O povijesti gospoštija Forchtenstein i Eisenstadt usp. prije svega ova djela: Hans Graf, *Die westungarischen Grenzgebiete vorwiegend von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jhdts. — Ein Beitrag zur Klärung der Streitfragen zwischen Österreich und Ungarn*, Phil. diss. Wien 1926; Rudolf Kroyer, *Geschichte der Herrschaft Eisenstadt bis zum Jahre 1647*, Phil. diss. Wien 1954; Josef Köllner, *Die Grafschaft Forchtenstein unter besonderer Berücksichtigung der Urbare*, Phil. diss. Wien 1963. Spomenuti radovi ne pridonose zapravo mnogo našoj problematici.

⁴⁹ Slijedeći se prikazi osnivaju, ukoliko nije što drugo posebno navedeno, na ovim izvorima: *HKA*, Niederösterreichische Kammer, crveni br. 58 (1573). Spisi u ovom fasciklu nisu folijirani; *Ibid.* Gedenkbücher, austrijski (donjoaustrijski) niz, br. 125 (1574), fol. 112 r, br. 127 (1574/1575), fol. 227 i d.

⁵⁰ Niederösterreichische Kammer, crveni br. (März 1574). Spisi ovoga fascikla nisu folijirani.

Da su hrvatski slobodnjaci obiju tih gospoštija morali sudjelovati u mnogobrojnim ratnim pohodima, doznajemo iz pisma što ga je Hans von Weisspriach uputio caru Ferdinandu I i u kome između ostaloga piše i ovo: »Tako sam i ja u svim ratnim pohodima vašega Veličanstva i još u mnogo drugih, kao i s ljubljenim gospodinom sinom Vašim nadvojvodom Ferdinandom, osobno sudjelovao na vlastiti trošak.«⁵¹

Nakon Weisspriachove smrti g. 1570, kad je car Maksimilijan isplatio založni dug za gospoštije Forchtenstein i Eisenstadt i stavio ih pod izravnu upravu Donjoaustrijske komore, hrvatski slobodnjaci nisu mogli održati svoj dosadašnji položaj te su spali na status zavisnih seljaka. Premda su slobodnjaci u povodu instalacije komorske uprave i nadalje nudili svoje usluge i u nekoliko pismenih molbi molili cara da mogu zadržati svoj dotadašnji položaj, mogli su kod tih dviju gospoštija isposlovati samo milost da do g. 1573. budu oslobođeni svih feudalnih tereta. Novoimenovani kapetan (Jörg Seifried von Kollonitsch) i blagajnici obiju gospoštija (Kotzer i Grüntaler) zauzeli su se doduše u svom stručnom mišljenju, upućenom Donjoaustrijskoj komori, za to da se hrvatski slobodnjaci i dalje zadrže u službi (kako je to bilo i u Weisspriachovo vrijeme), ali donjoaustrijski komorski savjetnici izrazili su u svom caru upućenom referatu suprotno mišljenje. I iz toga proizlazi da donjoaustrijska uprava nije bila prijateljski raspoložena prema Hrvatima. S tim u vezi treba se samo sjetiti žalbe donjoaustrijskih staleža protiv hrvatskih doseljenika od g. 1572. i tajne naredbe cara Maksimilijana II od g. 1573! Još se 1591. sjeća Kollonitsch institucije slobodnjaka kod gospoštija Forchtenstein i Eisenstadt. Prilikom sporova nastalih između Kollonitscha i Emmericha Megyeryja (gospodara tzv. donjeg drasburškog imanja koje se tada doduše nalazilo unutar grofovije Forchtenstein, ali je u upravnom smislu potpadalo pod Ugarsku) i njegovih podložnika, Kollonitsch se žalio Donjoaustrijskoj komori da on i blagajnik imaju ukupno samo šest konja (tj. posadu sa šest konja), dok »... je gospodin von Weisspriach držao svoje slobodnjake, čega sada više nema«, pa je stoga »nepovoljno zaratiti se sa seljacima«.⁵² To potvrđuje da su hrvatski slobodnjaci u upravi gospoštija Forchtenstein i Eisenstadt u vrijeme Hansa von Weisspriacha između ostaloga bili i izvršni organi koji su u danom slučaju morali i silom provoditi gospoštijske naredbe dane podložnicima.

U nastavku treba se još ukratko osvrnuti na dva dalja oblika naseljavanja hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva u austrougarskom pograničnom području. Jedan se dio naselio na sela nižeg plemstva u gradišćansko-zapadno-ugarskom prostoru. Od sredine 16. stoljeća nalazimo u popisima plemića u selima nižeg plemstva tog područja razmjerno velik postotak plemića s hrvatskim imenima. Međutim, treba reći da je velik dio plemića s hrvatskim imenima u selima nižeg plemstva dobio svoje plemstvo tokom 16. i 17. stoljeća, pa su prema tome u vrijeme useljavanja pripadali još drugim društve-

⁵¹ Bez oznake datuma (prije 1563, I, 2); *HKA, Hoffinanz Ungarn*, crveni br. 10 (Jänner 1563), fol. 18 i d.

⁵² *HKA, Hoffinanz Ungarn*, crveni br. 58 (1591), fol. 904 i d.

nim slojevima. Plemići koji su živjeli u tim selima bili su gotovo isključivo armalisti.⁵³

Naseljavanje hrvatskoga nižeg i srednjeg plemstva usredotočilo se i na gradove. Naseljavanje plemića (ne samo hrvatskog srednjeg i sitnog plemstva, nego plemstva uopće) u kraljevskim slobodnim gradovima dovodilo je često do prepirki sa starosjedilačkim građanskim slojem jer su plemići, pozivajući se na svoje oslobođenje od poreza, u mnogim slučajevima odbijali da zajedno s drugima snose javne dažbine (npr. plaćanje taksa, izgrađivanje utvrda i sl.). Početkom g. 1549. obraća se primjerice gradsko vijeće grada Požuna (Bratislave) Namjesničkom vijeću i moli ga da podnese molbu kralju Ferdinandu kako bi se plaćanje gradskih taksa od 4000 ugarskih forinti snizilo na 2000, a polovica od toga (dakle 1000 ugarskih forinti) upotrijebila za popravak gradskoga zida. Kao obrazloženje za tu molbu navode da su u grad »complures fideles Vestrae Maiestatis patriis sedibus eiecti velut in locum tutum perfugerunt, domiciliumque in ea sibi quaesiverunt usque adeo immunita sit, ut in multis partibus murus quoque ipse, qua cingitur, corruat.«⁵⁴

Gradski magistrati kraljevskih slobodnih gradova pokušavali su katkada onemogućiti kupnju kuća, čak i onim plemićima koji su bili pobjegli pred Turcima. Zbog tužbi mnogih plemića odlučio ugarski sabor 1563 (zak. čl. 62) da se plemićima, koje su otjerali Turci, dopusti da kupe kuće u kraljevskim slobodnim gradovima, ukoliko se obavežu da će sudjelovati u plaćanju javnih gradskih tereta.⁵⁵ Suprotnosti između starosjedilačkoga građanskoga sloja i plemića koji su pobjegli pred Turcima prikazat ćemo ukratko pomoću jednoga primjera. G. 1588. obratilo se trgovište Göncz u Abaujskoj županiji kralju Rudolfu s molbom da protjeranim plemićima zabrani kupnju kuća i nekretnina u Gönczu, na što je kralj zatražio mišljenje komora u Požunu i Szepesu (njem. Zips). Obje su komore u svojim kralju podnesenim izvještajima upozorile na to da se zahtjev tog trgovišta protivi kraljevskim zakonima (constitutiones regni) (zak. čl. 62 od 1563) i da ga zbog toga treba odbiti. Nadvojvoda Ernest mislio je isto što i komore. Svoje je mišljenje o tome priopćio bratu ovako: »Ne bi bilo pravo isključiti pripadnike plemstva od takvih kupnji, osobito zato što su mnoge plemiće protjerali Turci i oni su izgubili svoja dobra, pa se tako moraju naseliti u ovom ili onom gradu, i to bi zato bilo ne samo protiv zakona, nego i u opreci sa svakim ljudskim osjećajem samilo-

⁵³ Tako je — da spomenemo samo jedan primjer — u 17. i 18. st. jedna grana obitelji Bedeković, koja je pripadala starom hrvatskom plemstvu, stalno boravila u Oberpullendorfu (Gornja Pulja), *Županijski arhiv u Sopronu*, Nobilitaria, 20. csomó, br. 23.

⁵⁴ Kao bilješka 36, str. 13 i d.

⁵⁵ Dotični zak. članak navodimo ovdje u skraćenom obliku: »Statutum etiam est, ut iuxta superiorum Conventuum articulos, liceat Nobilibus, qui domibus et residentibus suis a Turcis pulsati sunt, in liberis civitatibus, saltem quatenus bona civium voluntate fieri poterit, domos emere; cum conditione, ut onera, solutiones et servitia civitatis publica cum civibus communiter et aequaliter ferant, et emptionem faciant, observata solita in hoc civitatum libertate et consuetudine«, Monumenta Hungariae Historica (MHH) — Monumenta Comititalia Regni Hungariae, sv. 4 (1557—1563), str. 604 i d. Izd. *Fraknoi Vilmos*.

sti prema bližnjemu...⁵⁶ S druge strane, komore su u svojim mišljenjima skrenule pažnju i na to da se u gradovima mora odbiti oslobađanje plemićkih kuća od 'supatništva' [tj. od zajedničkih obaveza, op. prev.] i da one »Ugarskoj komori zbog toga ne bi mogle savjetovati da se protjeranim ili drugim plemićima dade oslobođenje njihovih kuća, jer će tako često doći do razdora između takvih plemića i građana«.⁵⁷

Da su usprkos tomu mnogi u gradovima naseljeni plemići u mnogo slučajeva odbijali da sudjeluju u plaćanju javnih gradskih dažbina, pokazat će ova dva primjera: G. 1589. pozvao je nadvojvoda Ernest plemiće nastanjene u Trencsénu da plate takse što su se nakupile za njihove kuće i da se i ubuduće drže roka plaćanja.⁵⁸ Sličan poziv upućen je i plemićima nastanjenim u Karpfenu (Korpona).⁵⁹ Da unaprijed izbjegnju kasnijim sporovima s plemićima koji nisu bili voljni plaćati, mnogi su se gradovi osiguravali tako da su prilikom prodaje kuća ili drugih nekretnina plemićima, tražili od njih revers kojim su se morali obvezati da će preuzeti javne namete za tu kuću odn. za nekretnine.⁶⁰

Na kraju recimo još ukratko nešto i o problematici društvenog uspona odn. pada iseljenog hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva. Prethodno možemo općenito konstatirati da su se iseljeni srednji i sitni plemići u usporedbi s raseljenim kmetovima u novom životnom prostoru nalazili u mnogo težem položaju, jer je njima mnogo jače prijetilo društveno propadanje nego kmetovima. To smo vidjeli na primjerima nižih hrvatskih plemića, koji su kao slobodnjaci radili na gospoštijama Forchtenstein i Eisenstadt. Mnogi sitni plemići nisu mogli spriječiti svoju degradaciju, tj. pretvaranje u kmetove.

Kao primjer u kako je jakoj mjeri nižim hrvatskim plemićima prijetila društvena propast, prikazat ćemo ukratko sudbinu udovice i siročadi Vida Ugrinovića (Veit Ugrinovich), koliko nam to omogućuju raspoloživi izvori. Poslije Ugrinovićeve smrti u drugoj polovici g. 1551. zapovjednik (kapetan) zamka Komárom Michael Schickh inkorporirao je selo Nagycsicsó ponovo gospoštiji Komárom, jer se prijenos spomenutoga mjesta »ne odnosi ni na jednoga od Ugrinovićeve nasljednika, nego samo na njegovu osobu«.⁶¹ Čini se da je Ugrinovićeve udovica ustala protiv te mjere jer već 10. veljače 1552. kralj Ferdinand nalaže službenicima gospoštije Komárom da udovici ostave uživanje tog sela tako dugo »... donec eisdem [scilicet viduae et orphanis, op. autora] de aliis aliquibus bonis providere possemus«.⁶² Usprkos tom obećanju naloži Ferdinand već 22. studenoga 1554. udovici da selo, što su joj ga dali na uživanje, odstupi zapovjedniku zamka Komárom Johannu Paxyju uz

⁵⁶ HKA, *Hoffinanz Ungarn*, crveni br. 55 (April 1589), fol. 27.

⁵⁷ Ibid. fol. 21

⁵⁸ Ibid. (März 1589), fol. 112 i d.

⁵⁹ Ibid. (Mai 1589), fol. 147

⁶⁰ Usp. Soproni állami levéltár (Državni arhiv u Sopronu), Sopron város levéltár (Gradski arhiv u Sopronu), Lad. XXXVI et LL. Varias reversales dominorum nobilium super coemtis domibus (1465—1708)

⁶¹ Izvještaj Komarómskog kapetana Michaela Schickha za kralja Ferdinanda (Komárom, 1551, XII, 4). HKA, *Hoffinanz Ungarn*, crveni br. 3 (Dez. 1551), fol. 1

⁶² Ibid. crv. br. 5 (Jänner 1555), fol. 32

odštetu od 200 florina.⁶³ Udovica se po tome gorko potuži zbog takvoga postupka i zamoli palatina Tomu Nádasdyja da u njeno ime zamoli cara kako bi joj se i nadalje prepustilo uživanje toga sela. Na pismenu palatinovu intervenciju⁶⁴ naredi Ferdinand Ugarskoj komori da pokuša nešto učiniti kako bi u vezi sa selom Nagycsicsó došlo do nagodbe između udovice i Johanna Paxyja. Da li je došlo do te nagodbe, odn. kakva je ona bila, to nije poznato; no svakako se vidi kako je Ugrinovićevoj udovici bilo teško osigurati najpotrebnije za život.

Rezimirajući možemo s obzirom na socijalni uspon odn. propadanje odseljenog srednjeg i sitnog hrvatskog plemstva zaključiti ovo: područja na kojima su srednji i sitni hrvatski plemići najradije djelovali — vojna služba, služba pri velikim velikaškim upravnim središtima — mogla su doduše spriječiti neposrednu društvenu dekadencu, no s druge strane jedva su ili samo u iznimnim slučajevima stvarala mogućnost veće akumulacije kapitala, što bi bio preduvjet za kupovanje većih zemljišta, a time i za veću samostalnost. Zahvaljujući predanom obavljanju službe na dvorovima velikaških obitelji, pošlo je doduše mnogim familijarima za rukom da svoja dobra na području gospoštije putem tzv. inskripcije doživotno ili čak za nekoliko generacija oslobode svih tereta podložnosti, no ta su dobra prije ili kasnije ponovo pala pod vlast velikaša.

⁶³ Ibid, crv. br. 4 (Nov. 1554), fol. 53

⁶⁴ Ibid, crv. br. 5 (Jänner 1555), fol. 31

DIE MIGRATIONEN DES KROATISCHEN MITTEL- UND KLEINADELS IN DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN GRENZRAUM IN 16./17. JAHRHUNDERT UND DAS »FAMILIARES-PROBLEM«

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der große Kroatenzug, der sich im 16./17. Jahrhundert über die Mur wandte und durch das Vordringen, Verweilen und Zurückweichen der osmanischen Macht verursacht wurde, wurde in der bisherigen wissenschaftlichen Literatur als Bauernwanderung, die durch die Initiativen der Grundherrschaft zustande gekommen war, charakterisiert.

Die Rolle der nichtbäuerlichen Bevölkerungsschichten innerhalb der kroatischen Migrationen des 16./17. Jahrhunderts wurde nicht eingehend untersucht. In vorliegendem Aufsatz versucht der Autor die Rolle des kroatischen Mittel- u. Kleinadels im Rahmen der Kroatenwanderung des 16./17. Jahrhunderts zu erhellen. Nach der räumlichen und zeitlichen Abgrenzung der Migration wird auf Fragen des Inkolates in den einzelnen von der Immigration erfaßten Territorien eingegangen. Breiter Raum wird der Lebensführung der kroatischen Mittel- u. Kleinadeligen vom Verlust ihrer Güter in der alten Heimat bis zu den Formen ihrer Ansiedlung wie auch der Betätigung in der neuen Heimat eingeräumt. Als Betätigungsfeld für die kroatischen Mittel- u. Kleinadeligen kamen vor allem der Militärdienst, der diplomatische Dienst sowie der Dienst im Verwaltungsapparat der großen Grundherrschaften in Betracht. Der Dienst in den Verwaltungszentren der großen Grundherrschaften im Rahmen der Institution der »familiales« wird an ausgewählten Beispielen dargestellt. Bei den Formen der Ansiedlung behandelt der Autor die Ansiedlung in den Kleinadelsdörfern und den königlichen Freistädten, die zu ständigen Kontroversen mit der alteingesessenen Bürgerschicht führte, da sich die Adelige unter Berufung auf ihre Steuerfreiheit in vielen Fällen weigerten, an den öffentlichen Lasten (Z. B.: Zahlung der Taxen, Befestigungsbau u. dgl.) mitzutragen.

Abschließend wird noch auf die Problematik des sozialen Aufstieges bzw. Absinkens der emigrierten kroatischen Mittel- u. Kleinadeligen kurz eingegangen.

YU ISSN 0351—2142

SVEUČILISTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

12

ZAGREB

1979

UREDNIČKI ODBOR

**Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Josip ADAMČEK, Hrvoje MATKOVIĆ,
Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Štefanija POPOVIĆ**

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Nikša STANČIĆ

Radovi 12

Izdavač

Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest
Zagreb, Krčka br. 1

Za izdavača

Prof. dr Josip Adamček

Lektor i korektor

Branko Erdeljac

Grafički oblikovao

Prof. dr Ivan Kampus

Tiskano u Rijeci 1981. god.

